

۴- پیامدهای حمله مغولان را بر زبان فارسی در قرن هفتم بررسی کنید.

پاسخ: ۱- بسیاری از دانشمندان و ادیبان کشته و یا متواری شدند به همین دلیل زبان و ادبیات فارسی مانند بسیاری از دانش-های دیگر دچار سستی و نابسامانی شد. ۲- با انتقال قدرت از خراسان به مرکز ایران زبان و ادبیات فارسی در ناحیه عراق عجم گسترش یافت. ۳- عرفان رواج یافت. ۴- انحطاط عقلی و فکری به خاطر نابودی کتابخانه‌ها و مراکز علمی.

درس سوم: تشبیه

شاعران و نویسندگان بیشتر به زیبایی‌های زبان توجه می‌کنند و معانی ذهنی خود را با آرایش‌های لفظی و معنوی بیان می‌کنند و کلام ساده و عادی را به سخن ادبی و هنری تبدیل می‌کنند. مثلاً به جای « طلوع خورشید » از عبارت « گل خورشید شکفت » و به جای باریدن باران، از « مروارید باران از چشم ابر چکید » استفاده می‌کنند.

از نظر ادبی، روش‌های گوناگونی برای آفرینش کلام زیبا و هنری وجود دارد که مهمترین آنها چهار آرایه تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه هستند. این چهار آرایه در حوزه علم بیان بررسی می‌شوند.

اکنون به این جمله از سعدی توجه کنید: دانا چو طبله عطار است، خاموش و هنرنمای. « گلستان سعدی »

سعدی؛ انسان دانا را به طبله عطار تشبیه کرده است و با بیان ویژگی مشترک آنها یعنی خاموشی و هنرنمایی، این شباهت‌ها را برای مخاطب زیباتر و محسوس‌تر کرده است. ادعای همانندی میان دو چیز را آرایه « تشبیه » می‌نامند. تشبیه موجب خیال‌انگیزی سخن می‌شود. در بیت:

صد هزاران دام و دانه است ای خدا
ما چو مرغانی حریص بی‌نوا « مولوی »

مولوی، انسان‌ها را به مرغ‌هایی تشبیه کرده است و « حریصی » و « بی‌نوایی » را ویژگی مشترک آن‌ها قرار داده است. پ

هر تشبیه ریشه در نوع نگاه و تفکر گوینده دارد و آنچه موجب زیبایی تشبیه می‌شود وجه شباهتی است که شاعر یا نویسنده به آن دست یافته است.

هر تشبیه چهار رکن یا پایه دارد:

۱- **مشبه:** پدیده‌ای است که آن را به پدیده دیگر مانند می‌کنیم. ۲- **مشبه‌به:** پدیده‌ای است که مشبه را به آن مانند می‌کنیم ۳- **وجه شبه:** ویژگی یا صفت مشترک بین مشبه و مشبه‌به است که در واقع علت به وجود آمدن تشبیه است. این ویژگی در مشبه‌به آشکارتر و پررنگ‌تر است. ۴- **ادات تشبیه،** واژه‌هایی مانند « مثل، مانند، همچون، چون، چو، گویی، به سان، به کردار و ... است که رابطه تشبیه را بین مشبه و مشبه‌به برقرار می‌کند.

ایام گل چو عمر به رفتن شتاب کرد.

ایام گل به عمر تشبیه شده است. پس « ایام گل » مشبه و « عمر، مشبه‌به » است. « شتاب کردن » ویژگی مشترک مشبه و مشبه‌به است که وجه شبه نام دارد. « چو » واژه‌ای است که بین مشبه و مشبه‌به رابطه تشبیه برقرار کرده است و ادات تشبیه نامیده می‌شود.

برای فهم بیشتر تشبیه و ارکان آن، به مثال‌های زیر توجه کنید:

۱- **بلم آرام چون قویی سبکبار** به نرمی برسر کارون همی رفت « فریدون توللی »

بلم: مشبه / قویی سبکبار: مشبه‌به / چون: ادات تشبیه / به نرمی رفتن: وجه شبه

۲- شب در تمام پنجره‌های پریده رنگ / مانند یک تصویر مشکوک / پیوسته در تراکم و طغیان بود. « فروغ فرخزاد »

شب: مشبه / یک تصویر مشکوک: مشبه‌به / مانند: ادات تشبیه / پیوسته در تراکم و طغیان بودن: وجه شبه.

۳- و او به شیوه باران پر از طراوت تکرار بود.

او: مشبه / باران: مشبه‌به / به شیوه: ادات تشبیه / پر از طراوت تکرار بودن: وجه شبه

انواع تشبیه:

از میان پایه‌های تشبیه ذکر مشبه و مشبه‌به ضروری است اما وجه شبه و ادات تشبیه را می‌توان از تشبیه حذف کرد. بر این اساس، تشبیه‌ها به دو دسته گسترده و فشرده تقسیم می‌شوند:

الف - تشبیه گسترده (مفصل): تشبیه‌ای است که چهار رکن یا سه رکن تشبیه را در خود داشته باشد. مانند:

«زندگی آتشگهی دیرینه پابرجاست / گر بیفروزش رقص شعله‌اش در هر کران پیداست / و نه، خاموش است و خاموشی گناه ماست» که سه رکن تشبیه در آن وجود دارد؛ زندگی: مشبه / آتشگه: مشبه‌به / دیرینه پا پابرجاست: وجه شبه است و ادات تشبیه آن حذف شده است.

« نامت در چشمانم / چون لاله سرخ / چون نسترن، سپید / و مثل سرو، سبز می ایستد. »

نامت: مشبه / لاله: مشبه‌به / چون: ادات تشبیه / سرخ: وجه شبه - نامت: مشبه / چون: ادات تشبیه / نسترن: مشبه‌به / سفید: وجه شبه - نامت: مشبه / مثل: ادات تشبیه / سرو: مشبه‌به / سبز: وجه شبه است. در این سه تشبیه، همه ارکان تشبیه وجود دارند.

« سینه باید گشاده چون دریا / تا کند نغمه‌ای چو دریا، ساز »

سینه: مشبه / چون: ادات تشبیه / دریا: مشبه‌به / گشاده: وجه شبه. (در این تشبیه نیز، همه ارکان تشبیه وجود دارد.)

ب - تشبیه فشرده (بلیغ): تشبیه‌ای است که فقط دو رکن اصلی تشبیه یعنی مشبه و مشبه‌به را دارد. مانند عبارت: « ای مهتر؛ آفتاب چراغ آسمان است و تو چراغ زمینی. » آفتاب: مشبه و چراغ آسمان: مشبه‌به است. حذف ادات تشبیه و وجه شبه تشبیه را خلاصه‌تر، ادبی - تر و زیباتر کرده است. به این نوع تشبیه، تشبیه بلیغ می‌گویند.

تشبیه بلیغ، دو دسته است:

الف- تشبیه بلیغ اضافی: وقتی مشبه و مشبه‌به: به صورت ترکیب اضافی (مضاف و مضاف‌الیه) به کار رود. مانند: کیمیای سعادت، میوه محبت و سیل غم

ب- تشبیه بلیغ اسنادی: تشبیه بلیغ گاهی به صورت غیراضافی به کار می‌رود و معمولاً به صورت جمله اسنادی هستند. مانند: «سعادت، کیمیا است، محبت، میوه است، غم، سیل است.»

مثال:

الف- دست از مس وجود چو مردان ره بشوی / تا کیمیای عشق بیابی و زر شوی

وجود، به مس تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اضافی) / عشق به کیمیا تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اضافی)

ب: آتش خشم، اول در خداوند خشم افتد؛ پس آنگه زیان به خصم رسد یا نرسد.

خشم به آتش تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اضافی)

ج: تو سرو جو یباری، تو لاله بهاری / تو بار غمگساری، تو حور دلربایی

معشوق به سرو تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اسنادی)، به لاله تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اسنادی) و به حور تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اسنادی)
مثالهای دیگر:

گویند روی سرخ تو سعدی، که زرد کرد اکسیر عشق بر مسم افتاد و زر شدم

اکسیر عشق: عشق به اکسیر تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اضافی)

نگارش دهد گلبن جویبار در آینه آب رخسارها

آینه آب: آب به آینه تشبیه شده است. (تشبیه بلیغ اضافی)

مادری دارم بهتر از برگ درخت / دوستانی بهتر از آب روان / و خدایی که در این نزدیکی است.

تشبیه مادر به برگ درخت (تشبیه بلیغ اسنادی) / تشبیه دوست به آب روان (تشبیه بلیغ اسنادی)

تلمیذ بی ارادت عاشق بی زر است و رونده بی معرفت، مرغ بی پر. « گلستان سعدی »

تشبیه تلمیذ بی ارادت به عاشق بی زر (تشبیه بلیغ اسنادی) / تشبیه رونده بی معرفت، به مرغ بی پر (تشبیه بلیغ اسنادی)

خودارزیابی

۱- درایات زیر تشبیه‌های فشرده (بلیغ) و گسترده را بیابید و پایه‌های آنها را مشخص نمایید.

الف- اگر چو مرغ بنالم تو همچو سرو ببالی وگر چو ابر بگیریم تو همچو غنچه بخندی

بیت دارای چهار تشبیه گسترده است: من به مرغ تشبیه شده است (من: مشبه، چو: ادات تشبیه، مرغ: مشبه‌به، بنالم: وجه شبه) / تو: مشبه، همچو: ادات تشبیه، سرو: مشبه‌به، ببالی: وجه شبه) / (من: مشبه، چو: ادات تشبیه، ابر: مشبه‌به، بگیریم: وجه شبه) / تو: مشبه، همچو: ادات تشبیه، غنچه: مشبه‌به، بخندی: وجه شبه)

ب- پیش کمان ابرویش لابه همی کنم ولی گوش کشیده است؛ از آن گوش به من نمی کند

کمان ابرو: تشبیه فشرده بلیغ اضافی (ابرو: مشبه، کمان: مشبه‌به)

پ- دل گرفتار بلای عشق توست جان شهید کربلای عشق توست

بلای عشق: تشبیه فشرده بلیغ اضافی (عشق: مشبه، بلا: مشبه‌به) / جان شهید کربلای عشق توست: تشبیه بلیغ اسنادی (جان شهید: مشبه، کربلای عشق: مشبه‌به) / کربلای عشق: تشبیه فشرده بلیغ اضافی (عشق: مشبه، کربلا: مشبه‌به)

۲- وجه شبه را در شعرهای زیر مشخص کنید.

الف) صدا چون بوی گل در جنبش آب به آرامی به هر سو پخش می گشت

صدا به بوی گل تشبیه شده است. به آرامی به هر سو پخش شدن: وجه شبه

ب- نفس کز گرمگاه سینه می آید برون، ابری شود تاریک / چو دیوار ایستد در پیش چشمانت / نفس کاین است، پس دیگر

چه داری چشم / ز چشم دوستان دور یا نزدیک ؟

تشبیه نفس به ابر، تشبیه نفس به دیوار، ایستادن و مانع شدن و مسدود کردن: وجه شبه

۳- دو پایه اصلی تشبیه را در شعر زیر مشخص کنید:

الف- پشت هیچستان، چتر خواهش باز است / تا نسیم عطشی در بن برگی بدود / زنگ باران به صدا می آید.

چتر خواهش تشبیه فشرده بلیغ اضافی (خواهش: مشبه، چتر: مشبه‌به) / نسیم عطش: تشبیه فشرده بلیغ اضافی (عطش: مشبه، نسیم: مشبه‌به) / زنگ باران: تشبیه فشرده بلیغ اضافی (باران: مشبه، زنگ مشبه‌به)

ب- هر چه به گرد خویشان می نگرم در این چمن آینه ضمیر من جز تو نمی دهد نشان

آینه ضمیر: تشبیه فشرده یا بلیغ اضافی (ضمیر: مشبه، آینه: مشبه‌به)

۴- نوع تشبیه را در ابیات زیر مشخص کنید.

الف- اگر ای عشق پایان تو دور است دلم غرق تمنای عبور است

برای قدکشیدن در هوایت دلم مثل صنوبرها صبوراست

تمنای عبور: تشبیه فشرده بلیغ اضافی (عبور به تمنا تشبیه شده است)

دلم مثل صنوبرها صبور است: تشبیه گسترده (دلم: مشبه، مثل: ادات تشبیه، صنوبرها: مشبه‌به، صبور: وجه شبه

ب- زمین چو سینۀ سهراب زیر جوشن برگ فرو نشسته در آن ناوک صنوبر و غان

زمین چو سینۀ سهراب زیر جوشن برگ: تشبیه گسترده (زمین: مشبه، چو: ادات تشبیه، سینۀ سهراب: مشبه‌به، زیر جوشن برگ: وجه شبه / جوشن برگ: تشبیه فشرده بلیغ اضافی: (برگ: مشبه، جوشن: مشبه‌به)

پ- مانند پنبه دانه که در پنبه تعبیه است اجرام کوههاست نهان در میان برف

تشبیه گسترده: اجرام کوهها: مشبه، پنبه‌دانه: مشبه‌به، مانند: ادات تشبیه، نهان بودن: وجه شبه

۵- در شعرهای زیر مشبه و مشبه به را مشخص کنید.

الف- پاسی از شب رفته بود و برف می بارید چون پرافشان پری‌های هزارافسانه‌ای از یادها رفته

تشبیه برف به پرافشان پری‌ها (برف: مشبه، پرافشان پری‌ها: مشبه‌به)

ب- روز چو شمعی به شب، زودرو و سرفراز شب چو چراغی به صبح، کاسته و نیم‌تاب

تشبیه روز به شمع (روز: مشبه، شمع: مشبه‌به) / تشبیه شب به چراغ (شب: مشبه، چراغ: مشبه‌به)

۶- تشبیه‌های به کار رفته در بیت‌های زیر دارای کدام یک از پایه‌های تشبیه‌اند؟

الف: مرا کز جام عشقت مست گشتم وصال و هجر یکسان می‌نماید

جام عشقت: (عشق: مشبه، جام: مشبه‌به، وجه شبه: مست کننده‌بودن)

ب- گاهی که سنگ حادثه از آسمان رسد اول بلا به مرغ بلند آشیان رسد

سنگ حادثه: (حادثه: مشبه، سنگ: مشبه‌به)

پ- خانه دل ما را از کرم عمارت کن پیش از آن که این خانه رو نهد به ویرانی

خانه دل: (دل: مشبه، خانه: مشبه‌به)

۷- در هریک از نمونه‌های زیر ادات تشبیه را مشخص کنید.

الف- مرا دردل درخت مهربانی به چه ماند؟ به سروبوستانی (ادات تشبیه: ماند)

ب- آورده اند که در ناحیت کشمیر، متصدی خوش و مرغزاری نزه بود که از عکس ریاحین او پر زاغ چون دم طاووس نمودی و در پیش جمال او دم طاووس به پر زاغ مانستی. (ادات تشبیه: چون و مانستی)

پ- هرگز کسی ندید بدینسان نشان برف گویی که لقمه‌ای است زمین در دهان برف (ادات تشبیه: گویی)

۸- در اشعار ذکر شده در خودارزیابی‌های درس ۳ ابیاتی را که مربوط به شاعران قرن‌های هفتم، هشتم و نهم است بیابید و بگویید کدام نوع تشبیه (گسترده یا فشرده) در آنها بیشتر است؟

در شعر خواجهی کرمانی چهار تشبیه گسترده وجود دارد؛ در شعر حافظ، یک تشبیه فشرده، در شعر عراقی یک تشبیه فشرده و در شعر کمال‌الدین اصفهانی یک تشبیه گسترده وجود دارد. نتیجه می‌گیریم که شاعران در این دوره، به شکل یکسان از تشبیه گسترده و فشرده استفاده می‌کرده‌اند.

۹- در بیت «چو دریای خون شد همه دشت و راغ جهان چون شب و تیغ‌ها چون چراغ» پایه‌های آوایی را مشخص کنید؛ سپس خانه‌هایی به تعداد آنها طراحی نموده و هر پایه را در خانه خود قرار دهید.

چو، در، یا / ی، خون شد / ه، م، دشت / ات، راغ ج، هان، چون / ش، ب، تی / غ، ها، چون / چ، راغ

چُ	در	یا	یِ	خون	شد	هَ	مِ	دش	تُ	راغ
جَ	هان	چُن	شَ	بُ	تی	غُ	ها	چُن	چَ	راغ

کارگاه تحلیل فصل (۱)

۱- متن زیر را از نظر تاریخ ادبیات و زیبایی‌شناسی بررسی کنید.

«پس از ابرکرم، باران محبت بر خاک آدم بارید و خاک را گل کرد و به ید قدرت در گل از گل دل کرد.»

زیبایی‌شناسی: کاربرد سجع: گل، دل / کاربرد تشبیه: ابرکرم، باران محبت / تناسب: ابر، باران، خاک، بارید / واج آوایی: ب، ر، و د / تکرار گل، جناس: گل با دل «.

تاریخ ادبیات: مرصادالعباد اثر نجم الدین رازی معروف به نجم دایه از نویسندگان توانا و عارفان این دوره بود. موضوع کتاب بیان سلوک دین و تربیت نفس انسانی است. نثر این کتاب، گاه ساده و گاه دارای سجع و موازنه است. علاوه بر این نویسنده در بین موضوعات عرفانی، اشعار (از خود یا دیگران و احادیث و آیاتی نقل می‌کند. این اثر با نثری شیوا، آراسته و دل انگیز، مرتبه‌ای والا در میان متون عارفانه دارد.

۲- با توجه به آموخته‌های فصل یکم، شعر زیر را بررسی و تحلیل کنید:

مرده بدم زنده شدم؛ گریه بدم خنده شدم دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم

دیده سیر است مرا، جان دلیر است مرا زهره شیر است مرا، زهره تابنده شدم

گفت که شیخی و سری، پیشرو و راهبری شیخ نی‌ام، پیش نی‌ام، امر تو را بنده شدم

گفت که با بال و پری، من پر و بالت ندهم	در هوس بال و پرش بی پر و پر کنده شدم
چشمه خورشید تویی، سایه گه بید منم	چون که زدی بر سر من پست و گدازنده شدم
شکر کند چرخ فلک از ملک و ملک و ملک	کز کرم و بخشش او روشن و بخشنده شدم
شکر کند عارف حق، کز همه بردیم سبق	بر زبر هفت طبق، اختر رخشنده شدم (مولوی)

ویژگی‌های زبانی؛ نشانه کهنگی زبان در این شعر نشان می‌دهد که زبان این شعر به سبک خراسانی نزدیک است؛ نشانه‌هایی مانند: کاربرد «بدم» به جای «بودم» / کاربرد «تی‌ام» به جای «نیستم» / کاربرد «گه» به جای «گاه» / کاربرد «رخشنده» به جای «درخشنده» / کاربرد «ندهم» به جای «نمی‌دهم»، «کند» به جای «می‌کند» / کاربرد «مرا» به جای «من را» / استفاده از واژگان کهن از قبیل: گدازنده، سبق بردن، زبر، اختر، هفت طبق، زهره / کاربرد «امر» به معنی دستور و فرمان / کاربرد «سر» به معنی «راهنما و رهبر» .

ویژگی‌های ادبی: قالب: غزل / وزن و موسیقی شاد و طرب انگیز / «شدم» ردیف و «-نده» حروف قافیه / بیت اول: تضاد بین زنده و مرده، گریه و خنده / تکرار «بدم» و «شدم» / «دولت عشق» : تشبیه فشرده بلیغ اضافی / بیت دوم: استفاده از قافیه میانی / تشبیه: (من) زهره تابنده شدم / جناس ناقص «سیر با شیر و زهره با زهره» / بیت سوم: مراعات نظیر بین: شیخ، سر، راهبر، پیشرو / تضاد: شیخ و سر با بنده / و تکرار «تی‌ام» / کنایه: «بنده شدن» / واج آرایی / تکرار «پر» و «بال» / کنایه «بی‌پر شدن» / بیت چهارم: تشبیه مخاطب (تو) به چشمه خورشید / تشبیه: شاعر به سایه گه بی / ایهام: «زدی بر سر من» / کنایه «پست شدن» / بیت ششم: تشخیص و استعاره «شکر کردن فلک» / جناس ناقص «مفلک، ملک، ملک، ملک» ، ابیت هفتم: مراعات نظیر، تشبیه «شاعر به اختر رخشنده» / کنایه «سبق بردن» / استعاره «هفت طبق» .

ویژگی‌های فکری: محتوای شعر عرفانی است. ابتدا معشوق حقیقی از این که دل‌بستگی‌ها و تعلقات و توجهات دنیای با وی است، او را نمی‌پذیرد و به او توجه نمی‌کند. اما سالک یا عارف با تلاش خود این تعلقات و وابستگی‌ها را دور می‌اندازد و مقام و احترام دنیوی را از خود دور می‌کند؛ آنگاه مورد توجه معشوق حقیقی قرار می‌گیرد و وجودش از این عشق لبریز می‌شود و از این شادی در پوست نمی‌گنجد. این شعر بیانگر شوریدگی و طرب شاعر از درک اقبال حقیقی که همان توجه معشوق ازلی است.

درس چهارم سبک شناسی قرن هفتم هشتم نهم سبک عراقی

ویژگی‌های سبک عراقی:

(الف)

۱. قلمرو زبانی:

چهارچوب زبان سبک خراسانی است که تا حدودی مختصات جدید یافته است؛

کاهش لغات فارسی اصیل قدیم و جایگزینی آنها با لغات عربی

«می» اندک اندک جای «همی»، «در» به جای «اندر» در حال جایگزینی شدن و کاربرد اندک واژه‌های «ایدون، ایدر، ابا، ابر و... کاهش به کارگیری حرف نشانه «مر» در کنار مفعول جمله.

مهمترین ویژگی زبانی سبک عراقی در هم آمیختگی مختصات نو و کهن است.

سوال: مهمترین ویژگی زبانی سبک عراقی را بیان کنید.